

Παν. Μουλλάς

Το στίγμα (και τα στίγματα) της κριτικής*

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο: ο κριτικός λόγος στον τόπο μας, έτσι τουλάχιστον όπως προσλαμβάνεται σήμερα, δηλ. μορφοποιημένος σε κείμενα ειδικού χαρακτήρα (βιβλιοκρισίες, βιβλιοπαρουσιάσεις, μελέτες, λόγους, προλόγους, επιφυλλίδες, δοκίμια κλπ.) εμφανίζεται ορμητικά στο προσκήνιο κυρίως μετά το 1850. Θα 'λεγες πως κάποιες προϋποθέσεις είναι εδώ απαραίτητες: λ.χ. η ανάπτυξη του τύπου ή/και της λογοτεχνικής παραγωγής. Ζήτημα σχέσεων μιας μεταγλώσσας με μια γλώσσα; Πάντως, ο ένας θεσμός (κριτική) βασίζεται αναγκαία στην ύπαρξη του άλλου (λογοτεχνία).

Παρακάτω θα δοθούν, ελπίζω, ικανοποιητικές εξηγήσεις. Για την ώρα προέχουν οι λέξεις (αυτά τα ιστορικοκρατούμενα σήματα, με την προβληματική τους προΐστορία). Πρώτη φροντίδα μας, λοιπόν, η των ονομάτων επίσκεψις: η αρχαία κριτική (τέχνη), το κριτικόν (του Αριστοτέλη), ο κριτικός και το ρήμα κρίνω που σημαίνει, ανάμεσα στα άλλα, και ξεχωρίζω. Τι τάχα ξεχωρίζει κανείς; Ασφαλώς τα πρωτεία ανήκουν στη γλώσσα, με την έννοια του μέσου που γίνεται ταυτόχρονα και σκοπός. «Της γραμματικής το λαμπρότερον μέρος είναι η Κριτική και το παλαιόν Γραμματικός και Κριτικός ήσαν λέξεις συνώνυμοι», βεβαιώνει ο Κοραΐς¹. Έπειτα, κοντά στις λέξεις υπάρχουν και τα πράγματα, λ.χ. η «Κρίσις Πάριδος» που δικαιώνει τον Παλαμά όταν αποφαινεται (μ' εκείνη τη μισοσοβαρή και μισοαστεία διάθεσή του, που μακάρι να ήταν συχνότερη) πως «Ο Πάρις είναι ο πρώτος κριτικός»².

Ο Πάρις: ένας κριτής-σφετεριστής της ομορφιάς.

Ας πούμε λοιπόν ότι, βγαλμένη από τέτοιο (μυθο)λογικό πλαίσιο, η κριτική κερδίζει δικαιωματικά τον τίτλο της δέκατης Μούσας³. Θυμίζω επίσης, πράγμα αυτονόητο, πως η μοίρα της (μιλούμε πάντοτε, εννοείται, για τη λογοτεχνική κριτική) συνδέεται άμεσα με τη μοίρα του βιβλίου και πως, από τον 16ο κυρίως αιώνα και δώθε, αν η πορεία της δεν εμφανίζεται απρόσκοπτα ανοδική, φανερώνει πάντως αξιοσημείωτες εξάρσεις, ταλαντεύσεις ή μεταπτώσεις.

Οπωσδήποτε, το ερώτημα αποβαίνει νόμιμο (και μόνιμο): τι τελοσπάντων είναι η κριτική; Πώς λειτουργεί; Και πώς νοούνται οι λειτουργίες της;

* Εισαγωγή σε ευρύτερη μελέτη για την κριτική του 19ου αιώνα.

Τον λόγο έχει η συγχρονία-διαχρονία.

Να λ.χ. κάποιοι αποκαλυπτικοί ορισμοί. Για τον Scaliger (1580) κριτική είναι «η τέχνη του κρίνειν» και κριτικός «αυτός που ασκεί την κριτική»: τίποτε λιγότερο και τίποτε περισσότερο. Για τον C. P. Richelet (*Dictionnaire français*, 1680), η κριτική αποτελεί «κρίση για κάποιο έργο. Παρατηρήσεις που αποκαλύπτουν τα ελαττώματα ενός έργου» Δυο αιώνες αργότερα, κατά τον Emile Littré και το περίφημο λεξικό του (1863-1872), ο κριτικός είναι επιφορτισμένος με κάποιες άλλες υποχρεώσεις: «εξετάζει αν το έργο έχει συντεθεί με τρόπο που ν' αρέσει στους αναγνώστες, αν οι επινοήσεις του είναι πρωτότυπες κλπ.». Προχώρημα αναμφισβήτητο: περισσότερο από τα ελαττώματα ενδιαφέρουν οι αρετές. Αλλά και πάλι ο κριτικός λόγος δεν παύει να ταυτίζεται ή, τουλάχιστον, να συγχέεται με την κύρια, αν όχι αποκλειστική λειτουργία του: την αξιολόγηση. Βρισκόμαστε, ας πούμε, στον χώρο του πλατωνικού *Πρωταγόρα* (339a): «τά ὑπό τῶν ποιητῶν λεγόμενα οἷόν τ' εἶναι συνιέναι ἃ τε ὀρθῶς πεποιήται καί ἃ μή, καί ἐπίστασθαι διελεῖν τε καί ἐρωτώμενον λόγον δοῦναι». Δεν έχει έρθει ακόμα (καλύτερα: δεν έχει επανέλθει) η ώρα της *Ποιητικής* του Αριστοτέλη.

Θα έρθει ή θα επανέλθει στον αιώνα μας, μαζί με τη Νέα Κριτική, με τα πρωτεία του σημαίνοντος, με τη στροφή προς το γενικό και με ό,τι άλλο, εδώ και μερικές δεκαετίες, κατοχυρώνει την πρωτοκαθεδρία της θεωρίας. Με τέτοιους όρους, ένας σύγχρονος ερευνητής, ο René Wellek, έχει κάθε λόγο να θεωρεί λ.χ. ότι κύριο έργο (central task) της λογοτεχνικής κριτικής είναι «να ορίζει και να περιγράφει τη φύση της ποίησης και της λογοτεχνίας»⁴.

Ορισμός και περιγραφή λοιπόν. Η αξιολόγηση (που αποσιωπάται σκόπιμα εδώ) δεν φαίνεται να παίζει σπουδαίο ρόλο. Θα μπορούσαμε όμως (στο κάτω- κάτω βρισκόμαστε μέσα στα πλαίσια μιας κριτικής που, ανάμεσα στα άλλα, ονομάζεται και ερμηνευτική) να υποδείξουμε, μαζί με την ερμηνεία, και ορισμένες αναγκαίες προϋποθέσεις της όπως η γνώση, η κατάταξη, η κατανόηση κλπ.⁵. Ένα μου φαίνεται βέβαιο, πως παλιά ή νέα, παραδοσιακή ή νεοτερική, εμπειρική ή θεωρητική, η κριτική, στο μέτρο βέβαια όπου παραμένει κριτική, είναι υποχρεωμένη να κινείται (φυσικά, με διαφορετικό τρόπο και με διαφορετικές προτεραιότητες) ανάμεσα στις πλευρές ενός τριγώνου, προχωρώντας από την περιγραφή στην ερμηνεία και από την ερμηνεία στην αξιολόγηση, ή/και αντιστρόφως, χωρίς να μπορεί να παρακάμψει τις τρεις αυτές βασικές λειτουργίες, ακόμα κι όταν διαφοροποιεί τα ποσοστά τους ή ανατρέπει την ιεραρχία τους. Κι έπειτα, αυτό που προβάλλει εδώ ως απόλυτη αντίθεση δεν αποτελεί, σε τελευταία ανάλυση, την άλλη όψη μιας κάποιας συμπληρωματικότητας; Η αξιολόγηση μοιάζει σχεδόν αδιανόητη χωρίς την περιγραφή και την ερμηνεία. Η περιγραφή προϋποθέτει την ερμηνεία και την αξιολόγηση. Η ερμηνεία περιέχει σε μεγάλο βαθμό την αξιολόγηση και την περιγραφή. *Κρίνω* θα πει *ξεχωρίζω*, ασφαλώς, αλλά θα πει

επίσης, *συσχετίζω, ερμηνεύω, προκρίνω, θεωρώ.*

Όμως αυτές οι τριγωνικές ή τριαδικές σχέσεις υπάρχουν άραγε ως οντότητες; Ή μήπως είναι επινοήματα του νου, σταθμοί μιας έρευνας που προχωρεί όχι μόνο ανιχνεύοντας, αλλά και δημιουργώντας το αντικείμενό της; Δεν θα απαντούσα χωρίς δισταγμό. Μόνες μου βεβαιότητες: τα τρίγωνα που φέρνουν άλλα τρίγωνα και που τοποθετούν τον κριτικό στο κέντρο τους, δηλ. σε ίση απόσταση από τις πλευρές τους.

Ένα άλλο τρίστροφο εμφανίζεται εδώ αναπόφευκτα: κριτική (της λογοτεχνίας) - ιστορία (της λογοτεχνίας) - θεωρία (της λογοτεχνίας). Τρεις περιοχές που δεν ταυτίζονται, αλλά ούτε βέβαια στεγανοποιούνται, αφού «συνδέονται τόσο στενά αναμεταξύ τους ώστε να είναι αδιανόητη μια θεωρία της λογοτεχνίας δίχως κριτική ή ιστορία, μια κριτική δίχως θεωρία ή ιστορία και μια ιστορία δίχως θεωρία ή κριτική»⁶. Σύμφωνα. Όμως τι θα μπορούσε εδώ να σηματοδοτείται από το κέντρο του τριγώνου; Ίσως μια κάποια κίνηση, σκέφτομαι, όχι στάση: κυρίως μια πολλαπλή και ισότιμη μετάβαση από τη συγχρονία στη διαχρονία.

Έτσι η περιοχή της κριτικής είναι συνάμα αόριστη και ορισμένη-οριστική. Ένα μεσοδιάστημα. Μάταιο ν' αναζητάει κανείς, στον χώρο αυτό, ιδιόκτητα στοιχεία, μοναδικά συστατικά, ιδιαιτερότητες. Η κριτική, λόγος μεικτός, υπάρχει ως σύνθεση, ως αμάλγαμα· δεν συμβιώνει με το ατόφιο, το ασυγκέραστο. Τέχνη, επιστήμη ή επάγγελμα (δημοσιογραφία)⁷; Μα τίποτε αποκλειστικά και όλα μαζί: και τέχνη και επιστήμη και επάγγελμα (δημοσιογραφία). Ζήτημα ποσοστών, αναλογίας ή μετακίνησης, κάθε φορά, του ιστορικού επίκεντρου. Κι ακόμα, ζήτημα άμυνας ή αντίστασης σε πολλαπλούς ιμπεριαλισμούς, αν κριτική σημαίνει αυτονομία, κι όχι παράρτημα της άλφα ή βήτα επιστήμης ή θεωρίας ή «σχολής», ούτε και «κάτι σαν μια νέα ρητορική» (G. Genette). Αυτονομία· κι ας ενώνονται στοιχεία ξένα ή ετερόκλητα. Αν δεν μπορούσε απ' την ανάμιξη να βγει ένα νέο σύνολο και μια ποιότητα (με ό,τι καινούργιο συνδηλώνει η λέξη), τότε τι λόγο θα είχε η κριτική;

Όμως η κριτική έχει λόγο. Ας πούμε απλά: διαμεσολαβεί. Ή «ολοκληρώνει μια ορισμένη ευαισθησία» (Σεφέρης). Δεν βρίσκεται έξω ούτε μέσα αλλά ανάμεσα. Μετουσιώνει το κείμενό της σε διακείμενο. Δεν έχει στίγμα σταθερό. Έχει όμως στίγματα: τον θρύλο του Ζωίλου ή της στειρότητας, τη ρεστινιά της ευκολίας ή της εμπάθειας, τον στίχο του Destouches («La critique est aisée et l'art est difficile») ή, ακόμα, τη γνωμάτευση του Diderot για τους γραμματικούς και για τους κριτικούς που εμφανίζονται μετά από εποχές ιδιοφυίας και δημιουργικότητας. Δεν σχολιάζω εδώ (θα ήταν αδύνατο): απλώς θυμίζω, υπογραμμίζω ή/και πληροφορώ. Όμως καλώ τον αναγνώστη να σκεφτεί την παρακάτω πρόταση του A. Thibaudet (*Physiologie de la critique*, 1930): «Η κριτική, όπως την ξέρουμε και την ασκούμε, είναι προϊόν του 19ου αιώνα. Πριν από τον 19ο αιώνα υπάρχουν κριτικοί. Ο Bayle, ο Fré-

ρον και ο Βολταίρος, ο Chapelain και ο d' Aubignac, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Κοϊντιλιανός είναι κριτικοί. Αλλά δεν υπάρχει κριτική».

Η κριτική, λοιπόν, προϋποθέτει τη συλλογικότητα; Ή αλλιώς: το θηλυκό συμπλέει με τον πληθυντικό; Είναι ολοφάνερο ότι ο Thibaudet, με το ενδιαφέρον του κυρίως στραμμένο στους φορείς του κριτικού λόγου (αμέσως παρακάτω αναφέρεται σ' «ένα σώμα συγγραφέων λιγότερο ή περισσότερο εξειδικευμένων που έχουν ως επάγγελμα να μιλούν για τα βιβλία»), δεν ξεχωρίζει βασικά, όπως σημειώνει ο Etiemble, την κριτική από τους κριτικούς⁸. Τα γεγονότα (και τα πρόσωπα) εδώ κυριαρχούν. Πραγματικά, τίποτε αληθινότερο στο ιστορικό-συλλογικό επίπεδο. Η κριτική-κοινωνικός θεσμός είναι ασφαλώς δημιούργημα του 19ου αιώνα, συνδεδεμένη με πολλούς παράγοντες (ανάπτυξη της βιομηχανίας του βιβλίου και του τύπου, εξέλιξη των πανεπιστημίων, θεσμοθέτηση της λογοτεχνίας, παρουσία του μεγάλου κοινού, των εξειδικευμένων διαμεσολαβητών κλπ.).

Ωστόσο εδώ δεν πρόκειται ακριβώς γι' αυτό. Γιατί ο όρος κριτική μου φαίνεται ταυτόχρονα πιο ευρύς και πιο στενός. Πιο ευρύς, στο μέτρο όπου, υπερβαίνοντας κατά πολύ τα όρια του 19ου αιώνα, καλύπτει ουσιαστικά και χώρους όχι πάντοτε ή/και όχι άμεσα συνδεδεμένους με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Πιο στενός, στο μέτρο όπου έχει ως αναγκαία προϋπόθεσή του τη γραφή. Αλλιώς, ποιο το εκτόπισμα μιας κριτικής «προφορικής» και «αυθόρμητης»; Το πρόβλημα είναι, φυσικά, όχι η εμβέλεια ή η αποτελεσματικότητα, αλλά η παραγωγή σημασιών. Γιατί η γραφή εγγυάται την πολυσημία. Στερεί τον Πάρι απ' το δικαίωμα του κριτικού. Δημιουργεί σημαίνοντα, νέα κείμενα: ό,τι επιβάλλει ν' αντιμετωπίζεται με περισσότερη φροντίδα η κριτική γραφή (είδη, έκφραση, ύφος κλπ.).

Έτσι, λοιπόν, μεταγλώσσα ή λόγος για τη λογοτεχνία, μονόλογος αλλά και διάλογος, η κριτική (ή κριτική γραφή) αναζητάει το νόημα και συνάμα το παράγει. Πράξη επικοινωνίας, παρεμβάλλεται για να κατοχυρώσει δραστικά την επικοινωνία. Σε ποιον μιλάει; Στον αναγνώστη ή/και στον συγγραφέα; Ψευτοπρόβλημα. Μιλάει σ' όλους, ακόμα και στον ίδιο τον εαυτό της. Γιατί θα ήταν αδύνατο να φαντασθεί κανείς μια κριτική άξια του ονόματός της, που ξέρει ν' απαντάει και να ρωτάει (κυρίως να προωθεί ερωτήματα ή ερωτηματικά) χωρίς ν' αναρωτιέται και για το είναι της.

Τα υπόλοιπα, όπως λέει ο Αναγνωστάκης, υπάγονται στο *πότε* και στο *πώς*.

Σημειώσεις

1. Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, Πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα 1984, σελ. 406.
2. Κ. Παλαμάς, άρθρο «Κριτική», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, том. 15, σελ. 239 [Άπαντα, том. 13, σελ. 386].
3. Τίτλο ο οποίος προσγράφεται άλλοτε στον G. Brandes (Κ. Παλαμάς, ό.π.) και άλλοτε στον A. Thibaudet. Πρβλ. και τη φράση του Κ. Παλαμά (1912): «Και η κριτική Μούσα είναι» (Άπαντα, том. 2, σελ. 14).
4. René Wellek, *A History of Modern Criticism: 1750-1950*, том. 3, Λονδίνο 1970, σελ. XIII. Πρβλ. και τη γνώμη του Γ. Σεφέρη: «Η αποστολή του κριτικού δεν είναι να απονέμει τη δικαιοσύνη, αλλά να ολοκληρώνει μια ορισμένη ευαισθησία [...]» (Δοκιμές, том. 1, σελ. 130).
5. Βλ. P. Brunel, D. Madelénat, J.-M. Gliksohn και D. Couty, *La critique littéraire*, «Que sais-je?», αριθ. 664, Παρίσι 1977, όπου οι τίτλοι των τεσσάρων από τα πέντε κεφάλαια είναι εύγλωττοι: «Η περιγραφή», «Η γνώση», «Η κρίση» και «Η κατανόηση». Το βιβλίο αυτό έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά από τον Φοίβο Αρβανίτη («Τι ξέρω», αριθ. 146, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.) με τον τίτλο (:) *Κριτική της λογοτεχνικής κριτικής*.
6. René Wellek και Austin Warren, *Theory of Literature*, Νέα Υόρκη, Penguin Books, 1978, σελ. 39.
7. Για το τριπλό αυτό ερώτημα και τις σχετικές συζητήσεις βλ. το άρθρο του Etiemble «Littéraire (Critique)», *Encyclopaedia Universalis*, том. 10, Παρίσι 1973, σελ. 4. Εννοείται ότι το ερώτημα αυτό συνδέεται άμεσα με τις τρεις κριτικές που έχει διακρίνει ο A. Thibaudet (*Physiologie de la critique*, 1930 πρβλ. και *Réflexions sur la critique*, 1939): α) την προφορική ή αυθόρμητη κριτική, β) την επαγγελματική κριτική και γ) την κριτική των καλλιτεχνών. Για περισσότερες διευκρινίσεις βλ. Jean-Yves Tadié, *La critique littéraire au XXe siècle*, Παρίσι 1987, σελ. 9 κ.ε. Ας θυμηθούμε, επίσης, ότι ορισμένους «τύπους κριτικών» έχει επισημάνει και ο T. S. Eliot: *Δοκίμια για την ποίηση και την κριτική* (1919-1961) Επιλογή, μετάφραση, επιμέλεια Στέφανος Μπεκατώρος, Αθήνα 1983, σελ. 76-78. Σημειώνω τέλος, ότι τρεις περιοχές κριτικής έκφρασης εντοπίζονται και στην ανακοίνωσή μου «Ο κριτικός λόγος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», *Εντευκτήριο*, αριθ. 14, Μάρτιος 1991, σελ. 46-47.
8. Etiemble, ό.π., σελ. 3.